

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Simpozij u povodu 300. obljetnice rođenja Immanuela Kanta (1724–2024): Kant

Babić, Mile; Mujkić, Asim

2025

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/834>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

KANT I KARAHASAN PRIPOVIJEDAJU SARAJEVO*

Manfred Weber

Misliti

Kad sam g. 1996. s Dževadom Karahasanom pripremao inscenaciju djela *Leonce i Lena* Georga Büchnera u novom prijevodu na bosanski jezik, jedna mi je rečenica, koju je izgovorio kralj Peter, ostala u sjećanju do danas: “Čovjek mora misliti.”

Kant je trebao svoje studente uvijek iznova opominjati da oni u filozofiji moraju samostalno misliti i da im to nitko i ništa ne može oduzeti.

“Ono *Ja mislim* mora moći pratiti sve moje predodžbe”, priznao je Karahasan u radijskom intervjuu (Karahasan, 2022).

Svaki čovjek koji je poznao Dževada Karahasana mogao je potvrditi da je njegovo mišljenje i formuliranje njegovih misli bilo čisto tjelesno, a strasti njegova mišljenja odgovarala je njegova gestikulacija: on se time upravo uvlačio u lik mislioca da bi svoju misao izrazio tjelesno, a pritom je stvarao lik koji je dovodio do riječi, tj. do izražaja karakter mislioca. Kant i Kleist bili bi radosni da vide kako se kod ovoga čovjeka misli dovršavaju u govoru.

Mišljenje je za Karahasana značilo susret u dijalogu, u govoru i u protugovoru, značilo je užitak u misli, u izmjeni sa sučelnikom.

“Uzajamno se otvaramo: ja priznajem tvoje pravo na mišljenje, na egzistiranje. Ti priznaješ moje pravo na mišljenje, na egzistiranje. Obojica se slažemo da mislimo lažno, ili da imamo pravo lažno misliti. I tada počinje razgovor.” Ovako je govorio Dževad Karahasan u razgovoru na Njemačkom radiju (Karahasan, 2015a).

Karahasan naglašava etičko mišljenje nasuprot ideološkom: “Ideološko mišljenje [...] je jednostavno. Ono poznaje samo binarnu opoziciju, forme u kojima je ono što je *moje* dobro, lijepo i istinito – a ono što nije *moje* loše je, crno i nepodnošljivo. Etičko mišljenje djeluje drukčije, radi se, misli i trudi se

* S njemačkoga preveo i prilagodio Mile Babić

oko istine, oko kompleksnosti stvari, a ne oko puke pripadnosti” (Karahasan, 2012).

U svome tübingenškom predavanju o poetici, održanom u jesen g. 2022, priznao je: “Vjerujem da samorazumljivosti ne mogu proizvesti nikakvu literaturu, jer one ne donose nikakvu spoznaju. O onome što je po sebi razumljivo ne može se reflektirati” (Schulze – Karahasan, 2022–2023).

Misli o vremenu i prostoru

U njegovoj zbirci eseja *Sjene gradova* poslužili su Karahasanu kao povod Kantovi zaključci u *Kritici čistoga uma* da filozofira o vlastitoj poetici:

Kantove misli iz *Kritike čistoga uma* moramo učiniti svojim vlastitima, one misli po kojima su vrijeme i prostor apriorne, urođene forme spoznavanja, kao nužni uvjeti svake slike svijeta. Vrijeme i prostor, to jest sposobnost da ih osjetimo i/ili imaginiramo u ljudskom duhu prethode svakom iskustvu, oni su nam urođeni i omogućuju nam da svijet uopće iskusimo (Karahasan, 2010b: 16).

Vrijeme i prostor uvjeti su našega iskustva, oni prethode svakom mišljenju i osjećanju. Oni su neotuđiv dio ljudskoga bića. Dokle god čovjek misli i osjeća, on misli i osjeća u skadu sa svojim doživljajem vremena i prostora. (Karahasan, 2010b: 21).

U svojim studijama o vremenu i prostoru Karahasan se referira, polazeći od Kanta, na istraživanja ruskoga lingvиста Mihaila Bahtina *Forme vremena i kronotopa u romanu* te otkriva pojam kronotopa, prostora-vremena za sebe, i dalje ga razvija:

Godinama sam u seminaru o dramaturgiji preispitivao očiglednu ovisnost dramškoga žanra o načinu na koji se prostor i vrijeme predstavljaju u drami. Pritom sam imao priliku da se uvjerim u sljedeću stvar, naime u to da kronotop, odnosno struktura prostora-vremena, preciznije se izražava nego sve drugo: nego temeljno egzistencijalno osjećanje drame i vjerojatno osjećanje njezina autora. (Karahasan, 2010b: 29).

Lothar Müller u svojoj laudaciji Dževadu Karahasanu u povodu dodjele Heineove medalje 17. 2. 2012. u Düsseldorfu ukazuje na to: “Ne samo da po svom stilu i po svom jeziku postaje autorom kakav jest, nego i po svom načinu predstavljanja vremena i prostora.”

U svojim razmatranjima prostora i vremena Karahasan istražuje, kako je to sam formulirao, mehanički, bukolički, analitički i ritualni karakter kronotopa za izgradnju književnih djela te je dodao svoja zapažanja o poeziji.

Ono što tako jako volim, a istovremeno osjećam kao blagoslov i kao prokletstvo, jest činjenica da se u Sarajevu vrijeme tako reći pretvorilo u prostor. Vrijeme se doslovno otkriva u prostoru. Sarajevo demonstrira svoja sjećanja.

Neodvojivost vremena i prostora osjeća se u Sarajevu vlastitim osjetilima. To smatram vrlo napetim, vrlo neobičnim. (Karahasan, 2009b).

Kritičar Helmut Böttiger u svojoj kritici Karahasanovih eseja *Sjene gradova* ističe sljedeće: “Prostor-vrijeme Sarajeva pritom za njega predstavlja apsolutnu, nedostižnu utopiju [...] Sama naracija ima u Sarajevu svoje zavičajno mjesto” (Böttiger, 2010).

Već kod utemeljenja, Grad su naseljavali ljudi iz tri monoteističke religije – islamske, katoličke i pravoslavne, a u njemu se govorilo turski, arapski i perzijski, bosanski, hrvatski i srpski, mađarski, njemački i talijanski. [...] Tako je Sarajevo postalo novi Babilon i novi Jeruzalem. [...] Ova mješavina jezika, vjera, kultura i naroda upućenih na to da žive zajedno na ovako malome prostoru proizvela je veoma specifičan oblik kulture, kulturni sistem karakterističan za Bosnu i Hercegovinu, pogotovo za Sarajevo (Karahasan, 2021: 10; navedeno iz izvornika: Karahasan, 1993a: 8–9).

U nastajanju pripovjedne proze povlašteno književno izražajno sredstvo kod Karahasana je grad Sarajevo i on tvori srce njegova književnoga djela. Sve njegove tekstove, izravno ili neizravno, određuje Sarajevo. Kretanje vremena ide prema njemu ili od njega. Njegova književnost čini pamćenje i sjećanje ovoga grada. Pritom je temeljni motiv pripovijedanja susret, dijalog, razgovor s drugim. U Karahasanovim očima Sarajevo je u svome mnogoglasju metafora svijeta. U svim njegovim djelima – bio to roman, esej ili kazališni komad – njegova proza opisuje Sarajevo na stanovit način. Pokraj mnogih sjećanja na lijepe godine Sarajeva, postoji i opis rane, uvijek prisutne, koju je ovaj grad zadobio tijekom opsade. Pritom Karahasan opisuje grad ne samo kakav on jest nego i onako kako on u njegovoj predodžbi tvori kulturnu metaforu.

Grad je diskurs i ovaj diskurs je stvarno jezik: grad govori svojim stanovnicima, mi govorimo o našem gradu, u gradu u kojem se nalazimo tako što ga mi naprosto nastanjujemo, prelazimo i gledamo. (Barthes, 1988: 202).

“Pripovijedam svoje Sarajevo”

Stotinjak godina nakon što je osnovan, Grad je u sebi sabrao ljude svih monoteističkih religija i kulture izvedene iz tih religija, bezbroj različitih jezika i oblika života koji ti jezici u sebi sadrže. Postao je mikrokozmos, središte svijeta [...] Sve

što je u svijetu moguće, postoji u Sarajevu, umanjeno, svedeno na svoju jezgru, ali postoji jer je Sarajevo središte svijeta [...] Možda je to zato što je Sarajevo, kao i drugi bosanski gradovi, tako potpuno ograđeno od vanjskog svijeta i time okrenuto prema sebi samome i u sebe samo, možda je to zato što svijetu treba grad koji bi ga u sebi idealno sadržavao kao kristalna kugla, a možda i zbog nekog trećega; ne znam ali znam da tako jeste (Karahasan, 2021: 10; navedeno iz izvornika: Karahasan, 1993a: 8).

Grad – to su njegove zgrade i ulice, spomenici na trgovima i sami trgovi, njegovi muzeji i hoteli, galerije i lokali, vozila gradskog prometa i trgovine, parkovi i stadioni, željezničke stanice i restorani. To su, naravno, i tragovi vremena, koji su sačuvani u gradu, na primjer, na pojedinim zgradama i na podnožjima spomenika, na pričvršćenim spomen-pločama; ovi spomenici i ambijent u koji su postavljeni, stil gradnje, forma ulica i trgova, dakle, sve po čemu arhitektura govori o vremenu. (Karahasan, 2010a: 145).

U pripovijeci *Pisma iz 1993. godine* piše student Haris, koji je ostao dužan napisati seminarski rad na temu “Poetika Sarajeva”, pismo iz Parizu svome profesoru u Salzburgu, jer su obojica morali napustiti Sarajevo: “Kako napisati Sarajevo koje pamtim i, oprosti mi Bože, volim? [...] Kako napisati to ‘unutrašnje Sarajevo’, kako biste Vi rekli? Kao pripovijetku ili dramu u kojoj se ljubav izražava psovkom, a radost jaukom? Ko bi razumio tu pripovijetku ili dramu, ko bi je čitao? Slažem se, tužni moj profesore, nema više one književnosti u kojoj se veličina dokazivala porazom, svijet je postao suviše mali za tu književnost [...] Mnogo me više zanima i privlači svijet koji ova Vaša književnost ne može izraziti, svijet koji ne može postati djelatan jer ne pristaje pretvoriti se u tautologiju i u mehaničko jedinstvo. A kad ga već ne mogu čitati, ja ga idem živjeti. Zato zbogom, dragi profesore” (Karahasan, 2007a: 124–125; navedeno iz izvornika: Karahasan, 2007b: 107–108).

Sarajevo je bilo Karahasanov sudbinski grad. U njegovu se djelu zrcali promjenjiva povijest posljednjih trideset godina i vrijeme puno slutnje prije opsade, vrijeme razaranja i vrijeme nakon rata u Bosni i Hercegovini. Dževad Karahasan morao je bježati, ali se uvijek iznova vraćao u Sarajevo. Bio je svjedok unutarnje i vanjske perspektive ovoga grada. I ponekad je postojao osjećaj da su njegova razmatranja pisana iz ledenja nad ovim ranjenim gradom.

Bosna je oduvijek prostor iz kojega se odlazi, bježi, protjeruje, a svi sretnici koji odu, pobjegnu ili budu protjerani, i ako do tada nisu znali šta su, postanu Bosanci onog momenta kad se smjeste negdje drugdje, u nekom svijetu sretnijem od Bosne. [...] Možda bi objašnjenje moglo biti u našoj izmiješanosti koja nam

svakodnevni život čini beskrajno kompliciranim. (Karahasan, 1997: 123, 125; navedeno iz izvornika: Karahasan, 2007c: 98–99).

Sarajevo izaziva čovjeka na pripovijedanje. Njegova arhitektura, čak i njegove ruševine, govore nam ako smo spremni da ih slušamo. Dževad je svojom književnošću stvorio u nama svijest da ovaj grad opažamo na njegov poseban način, u svom nam je djelu približio slojevitost njegova opažanja i pluralnost kultura grada. Grad se tako reći upisao u literarne strukture teksta.

“U svakom slučaju ovaj je grad proizveo distancu od mene samoga. I otkad pripovijedam, svjesno pripovijedam, pokušavam pripovijedati Sarajevo”, priznaje Karahasan.

Jezik je pritom igrao posebnu ulogu:

Tehničari nas pokušavaju obmanuti da je riječ prije svega nosilac informacije, a jezik sredstvo sporazumijevanja. Ne! Jezik je mnogo više od toga. Jezik je duhovni zavičaj. Mi ljudi razumijevamo, osjetilima ćutimo i osjećamo svijet tako kako nam se on predstavlja preko našega jezika. (Karahasan, 2012).

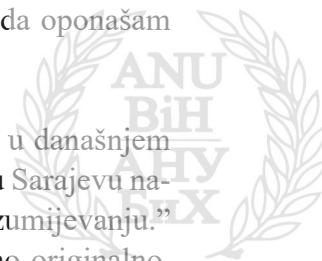
“Moje osjetilno ćutanje vremena vodi me zapravo k tome da oponašam Šeherezadu.”

Što je nakon rata ostalo od grada?

“Tolerancija još nije nestala, ali je već oslabila. Tolerancija u današnjem velikom gradu nalazi svoj temelj u ravnodušnosti, a tolerancija u Sarajevu nalazila je svoj temelj u uzajamnom poznavanju, prihvaćanju i razumijevanju.”

“Biti musliman u Sarajevu ili u Bosni znači imati apsolutno originalno, svojevrsno, jedincato iskustvo islama. Islam koji je komunicirao s katolicizmom, morao komunicirati, izmjenjivao utjecaje s pravoslavljem, sa židovstvom, u Bosni biti katolik znači nešto posve drugo, Bože sačuvaj, ali bitno drukčije nego biti katolik u Vatikanu”, priznaje on za Radio Feature kad je vodio goste kroz svoj grad (Karahasan 2009b).

U svome načinu pripovijedanja Karahasan se orijentira prema “Platonovoj formi, tj. formi koja se navodi tvrdnjom da autor nije sudjelovao u događanju o kojem se pripovijeda [...] Ovo pripovijedanje ne imenuje niti ne opisuje svoj predmet izravno, povezuje njegove refleksije, slike i odjeke da bi tada iz njih rekonstruirao i na njihovoj podlozi svoju vjerojatnu percepciju, s jasnim naglaskom da je to samo najvjerniji odraz predmeta, a nikako sam predmet i nikako njegov jedini odraz. To je forma pripovijedanja koja odgovara skeptičnu pripovjedaču, koji nije siguran u svoju sposobnost spoznavanja, koji je prilično siguran u nepouzdanost našega znanja, koji ne vjeruje mnogo jeziku, ni

sebi samome, a još manje svome partneru u razgovoru.” (Karahasan, 2010a: 156–157).

Kriza Kanta

Ovaj portret skeptična pripovjedača podsjeća me na govor što ga je Dževad Karahasan održao g. 1997. u Kleistovu teatru, na otvaranju Kleistovih svečanosti pod naslovom “Pred granicom vremena”:

“Da se čovjeku, koji je privezan na spoznajnu sposobnost svojih osjetila i na kategorije prostora i vremena te koji ništa ne može misliti ni spoznati iznad njih, ne objavljuju nikakve istine koje posjeduju apsolutno značenje”, potišteno rezonira Kleist. On se žalio svojoj sestri Ulrike “da mi ovdje na Zemlji ne znamo o istini ništa, uopće ništa.” (Karahasan, 1998).

Nakon čitanja Kantovih spisa Kleist je bio najdublje potresen u svom pogledu na svijet i zbog toga je napustio vjeru u znanost. Nije želio više nikakvu službu, okrenuo se umjetnosti i postao pisac.

Karahasan je govorio u ovom kontekstu o epohalnoj promjeni koju je doživio Kleist i o granici vremena. I o tome kako se Kleist g. 1805. u pismu Ottu Augustu Rühleu von Lilienstern izrazio: “Čini se da vrijeme želi proizvesti novi poredak, a mi nećemo doživjeti ništa od toga, nego samo rušenje staroga poretka.”

Karahasan, vrstan poznavalac Kleistova djela, bio je posve svjestan ovoga procesa: “Pred ovom granicom u vremenu postojali su doista različiti koncepti svijeta jedan pored drugoga; enciklopedije i inkvizicije, panteizam, kršćanstvo i racionalizam dopunjavali su jedan drugoga, sporili se i pregovarali jedan s drugim, ali upravo u historijskom trenutku (u kojem se govori kod Kleista) nastala je definitivno *jedna mogućnost*, *jedan* koncept svijeta kao mašine, svijeta u kojem je egzistiranje i funkcioniranje značilo da je stvarnost neprimjetno i efektivno postala kriterijem istinitoga, dobroga i lijepoga.” (Karahasan, 1998: 12–14).

Osim toga, naš je autor, o kojem se ovdje govori, doživio prijelom epoha i morao je prevladati granicu u vremenu: razaranje Sarajeva.

U svome govoru o Sarajevu Karahasan je istaknuo: “Vjerujem da književnost predstavlja najviši oblik spoznaje u ljudskoj sferi te da nam ona posreduje najpouzdanije znanje o vremenu, čovjeku i njegovoj situaciji.”

Kant arheolog

Godine 1793. Kant je govorio o pokušaju “filozofske arheologije”. (Knut Ebeling u svojoj izvrstnoj zbirci *Divlje arheologije* i svojim istaknutim komentarom dao je o tome važnu uputu.) Svoje djelo *Kritika čistoga uma* Kant je namjeravao još jedanput premisliti. U pokušaju “filozofske arheologije” govori se o “ruševinama palih starih zgrada i o spomenicima kao misaonim znakovima koji govore”. U svojim pak refleksijama o arheologiji skrivenoga Kant također dolazi do govora o ruševini.

U svojoj divnoj zbirci eseja *Knjiga vrtova. Granični prijelazi između islama i kršćanstva* tvrdi da islam i kršćanstvo dijele predodžbu raja kao vrta. Kako svaki vrt upućuje na rajski vrt, tako i svaki govor upućuje na jezik po sebi. U ovoj knjizi Karahasan flaner i Karahasan mostograditelj misaono dolaze do svoga punog značaja. U posljednjem poglavlju knjige o pomirenju Karahasan opisuju fenomen razaranja govoreći o ruševini.

Nisam slutio da su u duhovnome poetika književnosti i poetika ruševine sestre blizanke ili barem bliske rođake, nisam znao da su ruševine tako bliske i tako potrebne književnosti. (Karahasan, 2002a: 168; navedeno iz izvornika: Karahasan, 2002b: 151).

Rano iskustvo ruševine autor povezuje sa slikama iz svoga ranog djetinjstva.

“Od aprila 1992. moj se grad na moje oči pretvorio u ruševine tako da sam u ruševinama radio, kroz njih prolazio, u njih se sklanjao od granata. U neke sam odlazio, tjeran naivnom nadom, provjeriti je li ipak nešto ostalo, neke sam obilazio gotovo ritualno – da se podsjetim na lijepe dane” (Karahasan, 2002a: 169; navedeno iz izvornika: Karahasan, 2002b: 152–153). “Sposobnost ruševine da nam ono prošlo dovede pred oči sačuvala me je za vrijeme rata od potpunog očaja” (Karahasan, 2002a: 175).

Tako je samo Sarajevo u ratnom razaranju za pisca mjesto pouzdana sjećanja. Nasuprot staroj ruševini stoji za Karahasana ruševina moderne arhitekture od stakla i betona, koja u svojoj spaljenoj materijalnosti djeluje kao ruševina novoga tipa; “kao i ogledalo, apsolutna sadašnjost, ona ne podsjeća ni na šta i ni na koga.” (Karahasan, 2002a: 178).

Nestajanje vremena i prostora

Za vrijeme opsade Sarajeva nastao je Karahasanov roman *Šahrijarov prsten*. Grad i kuća te odvijanje vremena pripovijesti o Azri i Faruku, o Šahrijarovu prstenu, ispunjavaju dimenziju vremena i prostora, kronotop, ali jedno mjesto u Karahasanovu tekstu govori gotovo usputno o slutnji, o strašnom snu nestajanja vremena i prostora, u momentu, naime, kad se Azra sjeća kralja Šahrijara: “Veliki car Šahrijar, nakon hiljadu i drugog buđenja pruži ruku da zagrlji svoju ženu Šeherzadu i napipa neku napravu za prenošenje glasa. Zaprepasti se i sledi od bola i postidečnosti kada je shvatio koliko je ljubavi i nade vezao za tako glupu i ružnu napravu” (Karahasan, 1997: 433; navedeno iz izvornika: Karahasan, 2007c: 336–337).

Dževad Karahasan za vrijeme svoga života nije posjedovao mobilni telefon. Za naših susreta činilo mi se kao da on dolazi iz drugoga prostora i iz drugoga vremena. Prošlost, sadašnjost i budućnost bili su prisutni ne samo u njegovoj književnosti nego i u susretima i razgovorima s njim.

Hodati

Sjećajući se važnih razgovora sa Dževadom, uvijek se sjećam hodanja, šetanja, katkad i flaniranja. U svome radijskom eseju Dževad je to iskazao ovako: “Šetati, hodati znači obraćati se svijetu s povjerenjem. Idemo, dakle, šetati. [...] Za vrijeme šetnje gradim svoje knjige [...] za svoju prozu koristim se riječju arhitektura radije nego riječju kompozicija. Zaista, naime, vjerujem da se iza teksta mora graditi svijet, zgrada, konstrukcija. Rukopis započinjem onda kad moji likovi djeluju samostalno, kad svaki počne govoriti svojim vlastitim glasom” (Karahasan, 2015a).

Mlad čovjek, očito Dževadov student, u šetnji Sarajevom uputio je osobne riječi oproštaja svome učitelju. Nisam mogao sve razumjeti na videu, ali me se mladićev stav doista dojmio. Doživjet ćemo treći prostor, “prostor prijelaza”.

O vječnome miru

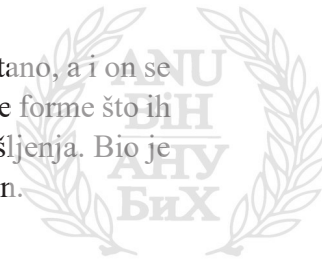
“Je li satirični natpis na ploči onoga nizozemskoga gostioničara, na kojem je oslikan crkveni dvor, da ljudi uopće, ili posebno državni poglavari, koji se ne mogu zasititi rata, ili doista to vrijedi samo za filozofe koji sanjaju ovaj slatki mir, može biti ostavljeno po strani”. Ovako glasi vrlo ironični početak spisa Immanuela Kanta *O vječnome miru*.

Rat i mir upisali su se u djelo Dževada Karahasana, s kojima se on razračunava u mnogima od svojih književnih tekstova i eseja, kao i u intervjuima koje je uvijek spremno davao. Ne naposljetku, u njegovu romanu *Uvod u lebdenje* riječ je o vremenu opsade Sarajeva, a u njegovu velikom romanu *Utjeha noćnog neba* “O velikom planu mira”.

Dana 8. svibnja 2015. Dževad Karahasan održao je u gradskoj vijećnici u Zürichu govor u povodu sedamdesete godišnjice kraja rata 8. svibnja 1945: “O kraju rata govoriti znači istovremeno pitati o miru. To ne mora biti nikakvo platonsko pitanje koje bi polazilo od teškoga pitanja ‘Što je mir?’, na koje nema odgovora, a vjerojatno ga ne bi imao ni Platon. Ali nešto manje teško pitanje sigurno se ne može izbjeći u razgovoru o kraju rata, kao na primjer ni ono kako se dolazi do mira i kako se mir čuva. Kako se mir odnosi prema ratu? Postoje li različiti oblici mira? Kako na čovjeka utječe rat, a kako mir? Što mir znači za ljudsko društvo i što čovjeku nudi jedno, a što drugo? Svatko tko počinje govoriti o kraju rata nabacuje sva ova i niz drugih, srodnih pitanja.”

Pitanja vode prema spoznaji. Ona počinju razgovorom

Djelo Dževada Karahasana dugo još neće biti do kraja pročitano, a i on se sam branio od svake jednostrane interpretacije. Mnoge književne forme što ih je on primjenjivao svjedočanstvo su kompleksnosti njegova mišljenja. Bio je uvjeren da svaki čitalac čita njegovu knjigu na svoj vlastiti način.

Ispovijesti/Priznanja

Navodim Karahasaneve riječi:

“Najprije jedno priznanje: ja sam prilično nesretne naravi jer mi ne uspijeva da nadvladam svoja protuslovlja. Volim, na primjer, prosvjetiteljstvo ili racionalizam, ali jednako tako volim i romantiku, baš kao pobunu protiv diktature racionalnosti. Danas je također dobra književnost za mene ona koja u sebi sjedinjuje humor i mudrost, distancu i razumijevanje, dakle, D. Diderota i G. E. Lessinga, dvojicu prosvjetitelja (mogli bismo im dodati i Kanta) koje uvijek iznova čitam. Istodobno su za mene kako književnost tako i svijet nemislivi bez H. von Kleista, E. T. A. Hoffmanna, G. Büchnera, trojice autora koji jasno pokazuju da je između neba i zemlje najvažnije ono što možemo racionalno spoznati.”

U svome tübingenškom predavanju o poetici on dopunjuje ovaj nalaz:

“Vjerujem da je čovjek, želi li on to ili ne želi, biće koje u sebi nosi ono transcendentno i zaista ga presudno treba. Egzaktne znanosti ne mogu nam

sve objasniti – citiram Galilea Galileija i, na žalost, također Maxa Plancka: ‘Stvarno je ono što je mjerljivo’. To znači da je sve ono što život čini podnošljivim nestvarno: ljubav, radost, prijateljstvo. A to se ne da mjeriti.”

Toposi

Ovo su moji zaključci o djelu Dževada Karahasana, ali nedostaju im neki toposi koji su, naravno, vrijedni i pripadaju njegovu djelu, kakvi su pisma, mistika i humor. Ali o tome možda drugom prilikom.

Ovdje još jedan mali dokaz: Azra piše posljednje pismo Faruku: “Ovo je, dragi prijatelju, ono što sam zapisala dokazujući sebi da si postojao, da sam postojala, da smo se jednom sreli i voljeli” (Karahasan, 1997: 456; navedeno iz izvornika: Karahasan, 2007c: 355).

Granica

Granice prožimaju Karahasanovo djelo, vlastite i tuđe granice, granice između Istoka i Zapada, granice između Orijenta i Okcidenta, granice među religijama, granice između vanjskoga i unutarnjega svijeta, granice jezika i predstavljanja, granice naše spoznaje.

Na granici susreću se dvije jedinice prostora, ili dvije jedinice vremena, ili dvije jedinice smisla, kratko, dva identiteta iste vrste. Oba identiteta (obje jedinice koje se susreću na granici) moraju biti jednako zastupljene svojim identitetom, u jednakoj mjeri moraju konstituirati granicu kao mjesto svoga susreta kako bi se time doista radilo o granici. Zbog toga je svaka granica dramatično mjesto *par excellence*, jer je ona mjesto napetosti i zbog toga izrazito plodna. (Karahasan, 2003).

Skriveno

Dvije stvari ispunjaju dušu uvijek novim i sve većim udivljenjem i strahopočinjem što se više i ustrajnije razmišljanje bavi njima: zvjezdano nebo nada mnom i moralni zakon u meni. (Kant, 1974: 213).

Ovaj navod mogao bi poslužiti kao napomena o *Utjesi noćnog neba*, Karahasanovu *opusu magnum*, njegovu remek-djelu koje nam je ostavio, a u kojem se, izravno ili neizravno, mogu naći mnoga ukazivanja na Kanta.

Roman *Utjeha noćnog neba*, Karahasanov *opus magnum*, prožimaju filološka, religiozna i mitska pitanja. To je remek-djelo dijaloškoga pripovijedanja.

Rješenje povijesti ponovno nas odvodi, iako smo dugo boravili u daljini, natrag u Sarajevo, gdje student koji piše diplomski rad o rukopisu Omara Hajjama, perzijskoga astronoma, matematičara i pjesnika, glavnoga lika romana *Utjeha noćnog neba*, nakon spaljivanja Vijećnice g. 1992. bježi u norveške planine i čvrsto odlučuje da rekonstruira sve što je u Vijećnici spaljeno, a prije svega rukopis što ga je u njoj našao i transkribirao.

Dođite da u dugim nordijskim noćima obnavljamo svoj svijet, svoje knjige i klupe, kuće i rukopise, pekare u kojima smo kupovali prve vruće kifle i parkove, komade namještaja i sposobnost da razgovaramo. Dođite, mili moji, dođite svi vi slabovidni i stidljivi, štreberi i knjiški moljci, bubalice i naočalci, gutači slova i žderači papira, dođite, vi neprilagođeni i povučeni, tihi i nesigurni, vi, koji previše volite svijet da biste ga osvajali i vladali njime, dođite k meni da obnovimo sve ono što smo imali. Dođite ovamo! U sjene? U sjene, one će nam sačuvati sve naše, kao što su evo sačuvale ovo što mi je ispričao pepeo preostao od Vijećnice. (Karahasan, 2016: 715; navedeno iz izvornika: Karahasan, 2015b: 556).

Kant govori o skrivenim spomenicima kao o rukopisima, dokumentima i pismima. Pored mnogih oznaka što ih je Karahasan doživio nedostaje samo oznaka arheologa nevidljivoga.

U pripremi za ovo predavanje našao sam u svojim materijalima fotografiju Dževada Karahasana. Na njoj je on prikazan, za vrijeme svoga posjeta g. 2013. u Düsseldorfu, usred spomenika Heineu što ga je napravio Bert Gerresheimer, spomenika koji nije postavljen horizontalno, nego Heineov torzo leži vertikalno, razbacan po travnjaku Schwanenmarkta, i posred tih fragmenata stoji bosanski pjesnik Dževad Karahasan iz Sarajeva.

Epilog

Tekst Dževada Karahasana stoji za sebe i nije mu potreban nikakav komentar.

“Vidio sam, iza sklopljenih trepavica, kako se Sarajevo, ovako razoreno i ovako voljeno, voljeno kao nikad prije, diže sa zemlje, polijeće i leti nekamo, leti tamo gdje je sve blago i spokojno, leti u najdublju unutrašnjost stvarnosti, tamo gdje može biti voljeno i sanjano, tamo odakle nas može obasjavati osjećanjem smisla i cilja. Znači li to, Bože moj, da sam se svog Sarajeva u sebi već odrekao? Znači li to da ono u ovom svijetu više i ne postoji onakvo kakvo poznajem i volim? Znači li to, ako je Tvoja volja da se to dogodi, da je ono bilo suviše dobro i lijepo za ovaj svijet koji izgleda ipak nije u svemu dostojan Tebe, svoga Tvorca? Hoćemo li, zaista, moji sugrađani i ja u narednih

pet hiljada godina u noći svakog praznika i u noći u kojoj počinje dan za koji želimo da bude lijep izgovarati kao san, zakletvu i molitvu: Dogodine u Sarajevu? A ono, naše Sarajevo, obasjava nas osjećanjem smisla i nade, sve dalje od nas i od ovoga svijeta.”

U Düsseldorfu, 5. travnja 2024.

Literatura

- Barthes, Roland. *Das semiologische Abenteuer*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1988.
- Böttiger, Helmut. Idealer Ort für literarische Ausschweifungen, *Deutschlandfunk Kultur*, 25. 8. 2010. <https://www.deutschlandfunkkultur.de/idealer-ort-fuer-literarische-ausschweifungen-100.html>.
- Kant, Immanuel. *Kritika praktičkog uma*, prev. Viktor D. Sonnenfeld, Naprijed, Zagreb 1974.
- Karahasan, Dževad. *Dnevnik selidbe*, Durieux, Zagreb 1993a.
- Karahasan, Dževad. *Tagebuch der Aussiedlung*, Wieser Verlag, Klagenfurt – Salzburg 1993b.
- Karahasan, Dževad. *Schahrijars Ring*, Rowohlt, Berlin 1997.
- Karahasan, Dževad. Vor der Grenze der Zeit, *Beiträge zur Kleist-Forschung* 12, 1998, 9–21.
- Karahasan, Dževad. *Das Buch der Gärten. Grentgänge zwischen Islam und Christentum*, Insel Verlag, Frankfurt am Main – Leipzig 2002a.
- Karahasan, Dževad. *Knjiga vrtova / O jeziku i strahu*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 2002b.
- Karahasan, Dževad. *Dževad Karahasan in seinem Vorwort zu seinem Projekt "Poetik der Grenze"*, Graz 2003.
- Karahasan, Dževad. *Berichte aus der dunklen Welt*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main – Leipzig 2007a.
- Karahasan, Dževad. *Izvyštaji iz tamnog vilajeta*, Dobra knjiga, Sarajevo 2007b.
- Karahasan, Dževad. *Šahrijarov prsten*, Dobra knjiga, Sarajevo 2007c.
- Karahasan, Dževad. Feature [Intervju], Deutschlandfunk, Januar 2009a.
- Karahasan, Dževad. Das bosnische Haus ist wie eine rote Zwiebel; Mit Dževad Karahasan in Sarajevo. Feature von Gisela Erbslöh, Produktion SWR Baden-Baden, *Deutschlandfunk*, Januar 2009b.
- Karahasan, Dževad. *Die Schatten der Städte. Essays*, prev. Katharina Wolf-Griesshaber, Insel Verlag, Berlin 2010a.
- Karahasan, Dževad. *Tagebuch der Übersiedlung. Essays*, prev. Katharina Wolf-Griesshaber, Suhrkamp Verlag, Berlin 2010b.
- Karahasan, Dževad. [Intervju], *Deutsche Welle*, 7. 8. 2012.
- Karahasan, Dževad. [Intervju]... dass und das andere esrst möglich macht. Der bosnische Erzähler Dževad Karahasan, *Deutschladradio Kultur*, 9. 1. 2015a.
- Karahasan, Dževad. *Što pepeo priča. Sjeme smrti / Utjeha noćnog neba / Miris straha*, Simurg media, Sarajevo 2015b.
- Karahasan, Dževad. *Der Trost des Nachthimmels*, Suhrkamp Verlag, Berlin 2016.
- Karahasan, Dževad. *Tagebuch der Übersiedlung*, Suhrkamp, Berlin 2021.
- Karahasan, Dževad. [Intervju]. *WDR [Westdeutscher Rundfunk] 3 Tonart*, 30. 12. 2022.
- Schulze, Ingo – Karahasan Dževad. *Es gibt kein Ich ohne ein Du. Autopoesis, Denken in Formen*, Tübingern Poetik – Dozentur 2022, Künzelsau 2023.